

cus mere og mere stereotyp forbundet specielt med kristenforfølgelserne. Middelalderen ofrede ham ikke megen opmærksomhed. Fra renessancen og frem blev opmærksomheden derimod nærmest overvældende, og man ser her gentagne forsøg i perioden op til 1700-tallet (fx hos neo-stoikerne Justus Lipsius og Thomas Gataker) på at bringe de sene stoikere Seneca, Epiktet og Marcus i tæt kontakt med kristendommen. Det gjorde så Jacob Brucker op med i 1700-tallet. Han ville holde skidt (stoicisme) og kanel (luthersk pietisme) adskilt, og han hævdede, at de tre nævnte stoikere “had deliberately and deceitfully adopted both the language and the doctrines of the Christian religion osv.” (527). Brucker blev fulgt op af Diderot i Encyclopædien, men hvor Brucker “condemned the Christian interpretation of Stoicism in order to defend religion from the dangers of pagan impiety, Diderot’s aim was to free philosophy from religious superstition and prejudice” (528f). Konklusion (min egen): Forholdet mellem kristendom og stoicisme har til alle tider været kompliceret – og et stadigt bytte for ideologiske kampe.

Meditationerne selv kommer man rundt om i 11 rigtig gode artikler skrevet af eksperter som Jean-Baptiste Gourinat, Christopher Gill, David Sedley, Gretchen Reydams-Schils, John Sellars og Anthony A. Long. Men hvilken slags tekst er der overhovedet tale om, da den sikkert ikke var tænkt til udgivelse? Et godt bud kommer fra John Sellars (om “The *Meditations* and the Ancient Art of Living”), som foreslår, at “what we read in the *Meditations* is the text resulting from Marcus engaging in a process of trying to digest philosophical ideas, to dye [da. farve] his soul so that he might become a good man. ... it is the equivalent of a schoolboy writing out his lines in order to embed an idea in his mind. It is the very process of writing itself that constitutes the philosophical exercise” (461).

Det virker rigtigt. Men nu blev *Meditationerne* altså alligevel udgivet. Og fra det øjeblik har de været læst igen og igen og altid i nye oversættelser. For når det kommer til stykket, kan selv en så fremragende bog som den foreliggende med sine 165 sider alene om *Meditationerne* kun fungere som en ringe substitut for det egentlige: at læse værket selv – og meditere over det.

Troels Engberg-Pedersen

Jørgen Ledet Christiansen, Niels Hyldahl og Mogens Müller (overs.):
Justins Dialog med jøden Tryfon. Antikken og Kristendommen 10. København: Anis 2012. 236 s. Kr. 289.

Med denne udgivelse foreligger den første oversættelse til dansk af Justin Martyrs *Dialogus cum Tryphone* (midten af det 2. årh.). Det er en vigtig udgivelse, der følger sig til oversættelsen af Justins *Apologier* ved Henrik Pontoppidan Thyssen (1996). Dermed foreligger alle ægte, overleverede værker af Justin i dansk oversættelse. Det er flot – selvom finnerne, skal

det siges, kom først (Myllykoski og Lehtipuu, 2008). Udgivelsen fortsætter det store formidlingsarbejde, som siden 2004 har fundet sted i 'Antikken og Kristendommen'-seriens regi med Anders-Christian Lund Jacobsen som hovedredaktør. Justins *Dialog* er en oplagt tekst at inkludere i serien, ikke mindst fordi den på trods af sin noget rodede og repetitive 'monstrøsitet' (von Harnack) er en uvurderlig kilde til en lang række religions- og teologihistoriske forhold. Det drejer sig ikke mindst om (1) relationen kristendom og filosofi i det 2. århundrede, jf. brugen af dialog-genren og den berømte indledning om Justins vej til kristendommen som den sande filosofiske skole (se Hyldahls disputats fra 1966); (2) spørgsmålet om *the parting of the ways* mellem jødedom og kristendom, hvor man må overveje om teksten er deskriptiv eller normativ; (3) den kristne usurpation af frelseshistorien og af helligskriften, jf. Justins sigende bemærkning til sin jødiske samtalepartner: "[Disse ord] indgår i jeres skrifter, eller rettere, ikke i jeres skrifter, men i vores" (29.2); samt (4) udviklingen af det kristne typologiske skriftbevis (fx Gen 18; 4 Mos 24; 2 Sam 7; Sal 22; 24; 110; Ordsp 8; Es 7; 11; 42; 53; Mika 4; Dan 7; jf. også Justins *Første Apologi* 30-60).

Bogens indledning kommer naturligvis ikke rundt om alle ovenstående emner, men koncentrerer sig om Justins liv og værk samt hans græske bibeludgave og skriftsyn. Man diskuterer også identiteten af *Dialogens* intendede læsere og argumenterer udmærket for, at det hverken drejer sig om 'jøder' eller 'filosoffer', men om 'grækere' med interesse for jødedommen, der nu skal bringes til den *sande* jødedom, kristendommen (jf. Zahn 1886; Hyldahl 1966). Det overvejes ikke, om læserkredsen i virkeligheden er rent intern, sådan som man i den senere forskning har diskuteret det med henblik på den tidlige apologetik (fx Tessa Rajak).

Mellem bogens indledning og selve oversættelsen bringer udgiverne en nyttig indholdsoversigt, herunder en indholdsoversigt kapitel for kapitel (28-36). Med sidstnævnte er der tale om en næsten ordret oversættelse af Bobichons inddeling (*Justin Martyr. Dialogue avec Tryphon. Édition critique*, Paradosis 47/1 [Fribourg: Academic Press, 2003] 42-48), hvilket udgiverne ikke har markeret med tilstrækkelig tydelighed. Bogen afsluttes med en liste over sekundærlitteratur og en uundværlig oversigt over *Dialogens* røde tråd: de mange skriftcitater. Alle klassikerne forefindes i litteraturlisten, men mere af den nyere forskning kunne ønskes. Fx nævnes Jörg Ulrich ikke, der bl.a. introducerede til Justin i Antikken og Kristendommen 3.

Oversættelsen er foretaget efter Goodspeeds udgave fra 1914, der nøje gengiver det eneste egentlige tekstvidne, Pariserhåndskriftet nr. 450 (dateret til 1363-64), selv hvor manuskriptet ikke giver mening. Oversætterne har derfor klogelig indhentet tekstrettelser dels fra Marcovich-udgaven (1997), der må betragtes som temmelig kreativ i sine emendationer, dels fra føromtalt Bobichon (2003), der angiver en middelvej. Bedre havde det naturligvis været simpelthen at lade Bobichon-udgaven danne forlæg eller i det mindste begrunde, hvorfor man ikke tager udgangspunkt i de nyeste udgaver.

Selve oversættelsen er i øvrigt en nydelse at læse: flydende, mundret og konsekvent. Det er et stort og beundringsværdigt arbejde. Kun i få tilfælde har denne anmelder mindre indsigelser. Fx kan man overveje, om det er heldigt at oversætte παράδοξος med 'paradoks' (fx 48.1-2; 49.6), når man påtænker de stærke eksistensfilosofiske og -teologiske konnotationer begrebet har i moderne læsers ører. Desuden er oversættelsen af λόγος efter min mening lidt for konsekvent i bogens appendiks, som rummer en oversættelse af beretningen om Justins og hans fællers forhør og martyrdød (oversat fra Musurillo i den mellemlange recension B, der bygger på det ældste manuskript). Her gengives præfektens spørgsmål til Justin således: "Hvilke ord praktiserer du? [Ποίους λόγους μεταχειρίζη]" (2.3). Kan man praktisere ord? Bedre end "ord" var her fx "lærdomme" (jf. også 5.1). Disse indsigelser ændrer dog ikke ved, at vi med denne udgivelse har fået en fremragende oversættelse af Justins *Dialog med jøden Tryfôn*. Den vil kunne holde i mange år.

Kasper Bro Larsen

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher

Kritische Gesamtausgabe. II. afd., bd. 4, Vorlesungen zur Hermeneutik und Kritik. Red. Wolfgang Virmond under medvirken af Hermann Patsch. Berlin-Boston: Walter de Gruyter 2012. LI + 1162 s. € 259.

Schleiermachers hermeneutik har ikke kun interesseret teologer, men i lige så høj grad filosoffer, litterater og filologer. Derfor må denne udgivelse påkalde sig bred opmærksomhed. Forud går 30 års arbejde (LI), som Wolfgang Virmond tidligere har dokumenteret gennem en overbevisende nyordning og nydatering af Schleiermachers hermeneutikmanuskripter og gennem fundet og udgivelsen af en afskrift af et, som forfatteren selv anså for tabt. Hvad nyt får vi så med det endelige resultat? Lad os se nærmere på bindets hoveddele: udgiverens indledning (XVII-LI), Schleiermachers manuskripter (1-187) og tilhøreres forelæsningsnedskrifter (189-1136).

Allerførst anbefales det med rette, at man ser teksterne "vor der Folie der aufklärerischen Hermeneutik"; især fremhæves Johann Salomo Semlers bidrag (XVIII). Derudover meddeler indledningen relevante oplysninger om Schleiermachers forelæsninger, manuskripterne og tidligere udgaver, men også samtlige notater om forelæsningsnumre i hans dagbøger, hovedsagelig kun datoer og forelæsningsnumre (XXIII, XXVI-XXIX). Man får et afsnit om Schleiermacher som Platon- og Paulusudgiver (XXXI-XXXIV), men ingen information om manuskriptet om kritik. Målt på standarden, som ellers gælder for *Kritische Gesamtausgabe*, virker de indledende dele, hvor der også er småfejl (jf. VI, XXV, XLVII), noget udisciplinerede og ikke ganske færdige.